

Григорій Косянка

ОПОВІДАННЯ

1947

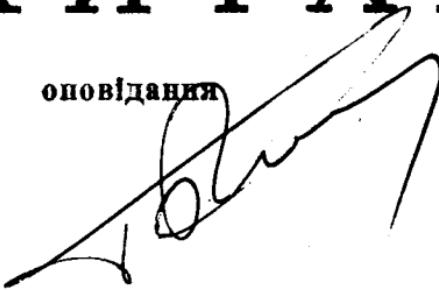

Григорій Косиць

ГРИГОРІЙ КОСИНКА

В ЖИТАХ

оповідання

НІМЕЧЧИНА — 1946 — АВГСБУРГ

Обкладинка П. Євтушенка.

ГРИГОРІЙ КОСИНКА

Григорій Михайлович Косинка (справжнє прізвища Стрілець), народився 17 листопада 1899 р. в селі Щербанівці, на Київщині.

Свою літературну діяльність почав десь у 1918 році, як поет. Проте, його поетична творчість не побачила світу. Ті кілька невправних, учнівських поезій („Снігова казка”, „Барвінковий Яр”, „В непевному стані” та інш.), що попали до архіву альманаху „Сондечків”, редактованого покійним поетом М. Обідним, позбавлені будь-якого поетичного татанту. Це, переважно, любовна лірика. Однаке, вже тут накреслюється шлях, який вибрав Косинка з приходом революції:

Ходжу, як в тумані.
В непевному стані,
Од людей тікаю . . .
(„В непевному стані”).

Другими словами, — Косинка свідомо дезертирує від революції. Він не сприймає її гасел, а йде з гвинтівкою туди, де „б'ється селянська воля,” де „умирає на своїх осмушках та обніжках, але боронить тілами, кров'ю свої оселі”... („На золотих богів”).

В 1919 році в газеті „Боротьба” Гр. Косинка друкує своє перше оповідання „На буряки”, а 1922 року видає збірку оповідань „На золотих богів”. Кількома роками пізніше виходять окремими виданнями книжки: „В житах” (вибрані оповідання), „Заквітчаний сон”, „Політика”, „Маті” — книжки, що звірнули на себе увагу критики й читача.

Про творчість Гр. Косинки С. Єфремов тоді писав:

„Село, що по революції ще не усвідомило себе, бореться часом сліпо, часом фанатично, борсається в боротьбі „чисто рефлексивними руками” ... З цих висновків народилася зненависть, що поколола людей на ворожі, непримиренні табори; зненависть потягла за собою боротьбу...”

Боротьба! боротьба... — так можна визначити всю творчість Гр. Косинки. Його герой — це ті, що фанатично боронять свою землю від непрошених „гостей” і вмирають за неї:

„ — Ого-го-го! Коли діло касається степу — ми тоді, як мур; тоді, брат, не скубнеш дурничкою... З вилами боронимо степ, га?” („Голова ході”).

В побутових малюнках Косинка — майстер великої міри. Не завжди він довершує сюжети своїх оповідань, не завжди вони ідейно окреслені, але та стихійна сила духа, що живе в селянській свіломості його героя — близька й дорога нам. В українську літературу він вносить свіжий подих часу, і справжньою силою свого таланту відобразив жахливу дійсність життя і боротьби українського народу. Своєю чіткою формою, своею, так би мовити, архітектонічною побудовою новеля Гр. Косинки є, псушиць, негеревершенською. Після М. Хвильового, скажемо без перебільшення, Косинка посідає одне з перших місць серед могутньої плеяди прозаїків т. з. пожовтневої літератури.

Як майстер імпресіоністичної школи, він створює також цікаві реалістичні картини — маленькі шедеври чехівського типу („Політика”, „Маті”, „За ворітами”).

Гр. Косинка належав до літературної групи „Ланка”, членами якої були такі визначні письменники, як В. Підмогильний, Б. Антоненко-Давидович, Є. Плужник, Б. Тенета та інші, що створили окремий літературний напрямок і своєю творчістю піднесли українську літературу до ще небувалого розквіту.

Протягом кількох років Гр. Косинка працював у спенарному відділі Київської Кіностудії. Під час масових арештів, після вбивства С. Кірова в 1934 р., разом з десятками визначних діячів української культури та письменників, був арештований, а десь 15 грудня, того ж року, розстріляний і Григорій Косинка. З його арештом загинула також незакінчена повість та значна частина дрібних літературних творів — той, іспрівляю, невеликий, але цінний доробок, залишений письменником за 35 років життя.

м. Авгсбург, 1946 р.

ВОЛ. РУСАЛЬСЬКИЙ

В ЖИТАХ.

Це все було просто до дрібниць: і я, і заспаний ранок, і сивий стренг. Я пам'ятаю хороше тільки ранок: заплаканий у росах, молодий, і трохи за-соромлений сонцем, що смутне купалося у стрижні.

— Ну, ну... вже й цілуватися лізе!

Кажу це до сонця, бо воно безцеремонно грається волосинками на моїй нозі, любовно оглядає забръюхану колошу на штанях і сміється з мене крильцями бляжіт „дізік, дізік“...

— Дізік?

Я починаю сердитись, бо що таке — „дізік“? Ді-зік — страшнѣ для мене слово, бо воно нагадує мені про дійсність, раз, а друге, в нашій революційній термінології це є дезертир, а я, товариші, саме до них і належав!

Маєте:

— Коли, думаю, сонце починає шукати дезертиру — до села не піду, небезпечно (такий наш звичай дезертирський), а просто собі левадами, благо ще неділя сьогодні — сплять, в жита.

Так і постановив; левади манять мене зрадливо

вербами, городи пахнуть полином, м'ятою, аде мій
вірний товариш—жита.

Ляжу в долині, де тліє під сонцем Гордина мо-
гила, а передо мною стовповий шлях, Гнилище,
Чорносливка, далі...

— В жита!

...Одкрасувались—наливаються, через тиждень—
другий—копи, а зараз доторяють; у мене почали
дзвонити коси, серпи, а важкий колос схиляється до
землі,—але в цю хвилину старий чорногуз поневажно
пройшов травою до болота, поклонився на всі чо-
тири сторони, піймав необережну жабу і під глу-
хий клекіт сполохав на ставищі дику качку

— От, дурна жаба, правда?

Це мое слово до японського одрізана, але після
цього я рішуче встаю, підкочую колоши і смлюся
до своїх ніг, а вони—ж у мене міцні, рівні, сильні
(волоссям обросли, а мені баба казала: то—сила);
заглядаю у стрижень: там теж до мене посмі-
хаються сірі, гарні очі, розплатланий чуб горить на
сонці та визирає ще дитяче обличчя Корнія Дізіка.

Показую йому кулака й ловлю зором слід чор-
ногуза.

— Треба рушать! Понідати-би не вадило.

Але пригадую, що коли в селі побачить солдат
зелену сорочку, спокійно прицілюється з рушниці,
начё в суху вербу, і вигукує, стріляючи з ляку:
„стой, ні-с-мєста!”

Правда, це буває дуже рідко, бо ми, дезертири—народ бойовий, а ходимо обережно, особливо вечорами; засиніло—село наше, а ранок—жита обминаємо. Рішив не снідати, хіба можна до служби божої хоч рисочку до рота брати?!

... Коп'ях сіна підсмикав; підбив ногами (хай слід затретися), уважно оглянув свою „японочку”—засунув її за пасок штанів, картуз на очі, а стежкою чорногуза—в жита.

Не пішов, а поплив... Бо мені не привикати до однomanітного ритму хлібів, і степ для мене знайомий, як і моя „японочка“: хвилюється ранками, дзвонить хвилями в-обіди, а вечорами, коли доторяють жита, лягає спать.

Іду знайомими стежками: широкий Розділ зустріне мене пшеницями, Темник привітає житами, а коло Гординої могили—крайкована синіми льонами плахта з вівса, ячменю і п'яних гречок.

Все так просто, ясно, і рантом:

— Чого це курить стовповий шлях?

Лягаю. Японка косо дивиться на дорогу, мої нерви приймають пісні поля і, здається, починають підспівувати сами; десь над ухом б'ється крильця джміль, гуде, розсотує нерви, і мені до болю хочеться піймати його і задавить...

Ще пильніше вдивляюся на закурену дорогу, „кавалерія, кавалерія“ проноситься іскрою думка,

гасне на синьому льону і твердо рішає— „убити двох, трьох, а тоді що буде... Застрелиться“.

Але мимоволі кладу за обніжок голову, засовую босі ноги в жито, виправляюсь тілом і жду. мої нерви уже не співають, а тільки дзвонять тихо— „дзінь, дзінь!...“

Думаю:

— Копит горить під сонцем,—багатий іде...

За півгоней від мене, спиняючи ристю сивого коня, проїхав гнилицянський багач Дзюба, і жито передало його голосну, трохи чваньковиту розмову:

— Ого-го, брат! Житомирська губерня повна тепер ними, служить не хоче в комуні, а все льогкі хліба подавай!...

А другий на возі:

— Комісарами хотять бути?

— Комісарами?! Хай чортом буде! А то як ніч,— з винтовкою до вікна йде: „дайош!...“

Сіра смуга піску, білий копит коня, а за ними мое непереможне бажання вистрілити, але пам'ятаю наказ отамана Гострого — „не вилазь : не стріляй“, дивлюся на жилавий деревій під обніжком, де лапками заплуталась і борсається у медовому бджола, посміхаюсь, та лізу в густий ліон.

— Хай буде й так...

Дзінь, Дзюба, дзінь... Це дзвонить степ на обід; мене од голоду починає ссати під ложечкою : я, щоб заспокоїти його, мимоволі думаю про Дзюбу:

— Мабуть добре поснідав? Подумаєш, герой який знайшовся: „комісарами хотять бути?“ А хочби й комісарами?.. Ні, Гострому цього сказати не можна... Уб'є...

Передо мною проходить житами тінь розстріяного на городі Дзюби комуніста Матвія Киянчука, і мені чогось до болю робиться сумно:

— Дзінь...

Я на бочке сижу,
Под бочкою качка,
Мої муж—большовик,
А я—гайдамачка!

І підморгне! Молодець був Матвій, коли вели його...

— Дзінь...

Про комісарів я не думаю, Гострий може одвести вночі й мене купатись до стрижня, а все-таки мені цікаво: „хто вони такі?“

Степ зустрічає низькими поклонами пашні вітер, а він проходить полями—тёплій, ніжний, смикає за вуса горду пшеницю, моргає до вівса й довго, довго цілує кучеряві голови гречок—п'є меди степові.

Я киваю йому головою своє „не знаю“, сам хочу думати про Киянчука, але якимсь напруженням волі встаю і зразу-ж присідаю, бо на дорозі майорить під вітром червона хустка (я із свого логва бачу тільки хустку); китиці, мов пучки калини, торкають колоски, вони кохетливо посмі-

хаються до сонця, а вітер скоплюється у мене над головою маленьким вихором і танцює.

— Плювати мені тепер на Гострого! Іду назустріч, може хоч пиріжка дасть, коли не з нашого села... Дезертирові все можна! Ачхи, кучеряв!

— Ой, злякається... З неділею, куди йдеш?!— не сказав,—тільки подумав: „неваже Уляна?“

Я од здивування підсунув на лоба каріуз,— „що-ж буде далі?“

Стояла-ж передо мною справжня Уляна, а з нею стояла обора панська і шість волів у плузі— орали степ колись...

Степова дичка — запалена, засмажена, а очі— два жучки... Воду носила.

— Здрастуй!—і стала.

— Здорова будь, Уляно! хотів посміхнутись і не міг; вона довго дивилась на мене, видно думала, а коли її око впало на моє дране колію, де спокійно лазила божа корівка—соромливо засміялась, тільки губи якось по-дитячому затремгіли, на колосок покотилась непомітно слюза... Сині очі питали мене:

— Хіба ти, Корнію, забув ясла коло чорного вола „Зоряна“?.. А коли цілував мої очі—на сміх показував через вибитий сучок зорю,—казав: „вони похожі на неї, правда, Улясю?“...

Я простяг руку, але не знав, з чого почати розмову, і якось по-дурному спитав її: „Гебе, Ульно,

тепер і не відізнасть... І тихо впало на дорогу її слово:

— Змінилася.

А далі я просто не пам'ятаю, що сталося: вона зайнлялася, рвонулась до мене і глухо крикнула:

— Які вороги ми... Ні, Корнію, нам не так треба! Ходім, сядемо.

Я сп'янів... Не знаю, що питав у неї, і що казала вона мені, а тільки пам'ятаю, як буйно захвилювались жита, затремтів від радості льон і гарячий вітер припав грудьми до землі.

Колоски слухали:

— Ти й досі такий славний, Корнію... хочеш цілувати? Цілуй, хай хоч один день буде наш!

І гладила рукою мій чуб, а його розчісували уже другий рік дощі, сніги і дике вовче дезертирське життя...

Вона сміялася:

— Хіба ти не знаєш моого Дзюби? То, Корнію, зуби чортові, а не Дзюби!

Я поклав голову на її коліна і слухав, бо це була загублена в житах моя доля:

...— У мене так, наче пісню хто списав— „тільки й мала мати три сини й три дочки“...

Я боявся сліз і ніяно запитував Уляну:

— Правда, тепер наливаються жита? А в нас скоро в бір' підемо,—життя панське, а голод со

бачий — прийдеться грабити. День іде і смерти
ждеш: товаришів у вас багато?

— Ex, Корнію! Наливаються... Стій, скажений,
не рви!

Я бачив на тонких поділках Уляни гарно ви-
шиту „жидівку“, на пазусі — кленове листя, і все
кругом було п'яне, а червона хустка зайнлялася й
горіла степом од краю до краю!

— Улясю... Тепер мені нічого не страшно!

— Мила Улясю...

Шептали колоски, а вона соромливо підсмикала
хвартух, кидала мені морелі і боязко, з тихою
журбою, нагадувала: „піду до матери, це-ж в ін
поїхав до волости заложником, а то-ж нікуди не
пускає“...

Барю Уляну й у двадцятий раз, а може в-останнє
запитую клєюче листя:

— І досі любиш?

Льон заморгав:

— Ой, безстиднику, хоч-би не питав! Любиш? —
перекривила й додала: — проковтні морелю, а по-
тім попрощаємось, — тихо поцілуvalа, рвонула
льону горстку й очі були сині, сині — мов льон,
а хустка гасла.

— Прощай, Корнію!

Далі по-старому повела бровою, моргнула й за-
сміялась:

— Наливаються жита... Більш не треба, про-

щай!—Поклонилась низько на шляху і покотилася зеленими вівсами у веселу Чорносливку до матери.

— Дзінь...

Дзвони, степе! Я довго лежу й слухаю, як дзвонить у такт дзвонів степу моє серце; лізе божа корівка, беру її ніжно на руку й запитую: «хочеш на коліна, до сонця?»

— Можна. Так, берись лапками за штани, далі... дурна, падаєш? А я, по-твоєму, як держуся? Але ти не знаєш, ні, ти не знаєш, що я, Корній Дізік, п'яній сьогодні в житах, а?

— П'яні жита, розстунається! Плювать на смерть, Гострого,—я співати хочу, чуєш, степе?!

Ой, шо-ж бо то та за ворон...

І горить передо мною ще й досі Гордина могила під сонцем, червона хустка Уляни і я, коли згадую своє дезертирське життя...

Питаєте про Матвія Киянчука? Розкажу, але не зараз, бо в житах загубилася моя доля, і мені хочеться плакати, мов дитині, або співати, як співають старі, коли згадують молодість, а я ще хочу співати!

ПОСТРІЛ.

I.

Вороними кіньми спинилося коло Гординої могили літо.

Тоді, спотикаючися стернею, побігли мої дитячі літа і разом із Гордин-горою заспівали у степу якусь дику мелодію... Знаю: я слухав цю дику пісню в економії, коло машини, де тягав із Матвієм Киянчуком солому.

— Малко, не підгадь! Барабан забивається...

У нас із Матвієм барабан ніколи не забивався соломою; наші коні ходили справно, вибивали на току ямки, иноді спотикалися, і день, затрущений полововою з пилом, стомлено падав аж у Дзюбиних городах... Я стояв у розломлених лініях сонця і слухав: дівчата заводили степові, довго її чарували голосами і пускали слідом за сонцем у криничні джерела Гординої могили.

Тоді пахли степом мої дитячі літа і вже не спотикалися коло коней, а бігли обніжками, як сонячне сіре зайченя.

...Матвій витрушував із своєї торби кришки

хліба у жменю (я держав його батога) і, широко розкриваючи рота, видимав пісок, вибирав чорними, бліскучими од соломи пучками остиюки—захлинявся і, ковтаючи, казав:

— Оце якби до гірків де доскочить... ой нацу вали-б, правда, Корнію?

Я спльовував... Хіба можна після такої скаженої роботи за день мучити ще отими гірками? Краще нап'ємося води та рушимо додому...

— Додому? І видумає! Він не бачив дома сухого окрайка з цибулею—не втіче, а от коли піти не стовповим шляхом, а на Чорносливку—можна буде у Дзюбиних городах потолочити трохи гудину.. Як я про це думаю?...

— Не знаю... У Дзюби в наймах служить моя старша сестра, коли хтось докаже,—плачу буде у моєї матері...

Матвій, коли я згадую про матір, мовчить; може, через те, що він кияничук і його посилає на роботу дядько Онопрій?

— А вони оце після позавчорашинього дощу, як ті карасики, тільки лови! Хіба у Дзюби є кому повибирати?—перебиває мою нерішучість Матвій

Я твердо кажу:

— Підемо на Чорносливку, але знай, я по гірки не піду, краще мати куплять, бо наші замулило на беріжку...

Матвій сміється:

— Хіба ми дураки, Корнію, лізти, як хтось буде вештатися на городі? Ніколи! Та що там довго говорить,—на місці видніше буде...

Видніше... Я роздер тоді колошу і згубив торбу аж на перелазі; за нами, вилискуючи попелястою шерстю, біг Дзюбин Скобельов; давив лапчастими ногами кущі картоплі,—а десь у сонячниках шуміло Дзюбіне:

— Гуж-жю-ю, Скобель... бери, бер!—Матвій дав йому під лісом паколинь, і собака, скакаючи на трьох ногах, поплигав назад... Але які-то смачні були гірки!

По дорозі, коли я оглянув свої штани і рішив, що більше рвонулося по шиттю, як по цілому. Матвій сказав:

— У такого можна вкрасти—крадь, йому з пельки пре, а твої замулило, бо в його земля як дим—от що!

О, у Дзюби справді була земля не наших земель: рівна з краю в край та сита.

— А в тебе хіба земля?—сміючись питав Матвій і сам-же одказував:

— Вийдеш з Лиском на осьмуху, ляже, а хвіст на чужому, хоч одрубуй—отака твоя, Корнію, земля: з торбою змалку...

• • • • • • • • • • • • • • •
У мене так запеклося серце, що здавалось, ніби капає на землю з його кров... Знаю:

— ... 2 Комуністична дивізія одступала миленими

кінами до Дніпра: села горіли у гарматних боях і засипали іскрами Чорносливку,—а коли ядро падало у криничні джерела Гординої могили—важко квакало, дзвеніла вода і обмивала гаряче залізо...

Ситими хлібами проходила польська кавалерія, світила у переляканіх селах золоті ракети—надходила остання чіч, коли затихли у степу концерти цвіркунів і зорі згасали під пострілами, ніч, коли Матвій Киянчук осідлав Онопрієвого коня і останній вистрелив у розбиту дзвіницю своєї церкви,—2 Комуністична дивізія одступала на ліве побережжя.

Отаман Гострий після ночі не спав; він, наче п'янний, підіхав світом до польського польового штабу і, хвастаючи, сказав капітанові польської служби:

— Ну, сю ніч, пан-капітане, і робота була: мої хлопці аж попріли... А все ж-таки до світа напоїв у Дніпрі коні?

Капітан задоволено засміявся... — О, треба не тільки напоїти у Дніпрі коні, треба напоїти їх у Москві! Пан це знає?

Напоємо!—впевнено відказав отаман, вирівнявся по старій звичці, що лишилася ще із школи прaporщиків, і подумав аж на вулиці, сідаючи на коня: „от коли-б добру сотню підобрati хлопців, рубали-б, аж гай гув“.

Я згадав: сю ніч ми повинні зібратися у Дзюбиному саду..

— Христос з учениками,—як каже наш Распутін,—на тайну вечерю...

Чорносливка уже от-от запнеться чернечою хусткою,—і зарошені дезертири попливуть хлібами до сел; у мене займалась і тліла тиха радість—можна було підвістися од довгої лежні і хижо, мов борсук з нори, дивитись на світ... я радо зривав листок молодого явора, клав його на руку і дзвінко ляскав:

— Підемо, Корнію; не так до Дзюби, як до його жінки!

В цю хвилину Гордина могила приймає нашу вечірню телеграму: свист, схожий здалеку на підсвистування змерзлого снігиря, а близько—різкий знайомий, зміст якого наше дезертирське: «де ти?»

Мені смішно—дурень цей старшина Жашко—заходить сонце, а він і досі по-дівачому підсвистує, я гадаю, що всі інтелігенти, які люблять говорити з насолодою про смерть—трусливі, і нарочне, на злість Жашкові, закладаю пальці до рота і дико, радісно свищу...

— Я вас не розумію,—обережно, оглядаючись навколо, заявляє мені Жашко:—повне село „кумів”, а ви дурака валяєте, може хੱчетися?.. Ах, я давно вже помічав його... Знаєте, хто комісаром?

Давайте, друже, краще приляжемо ще, добре?—
якось несподівано скінчив він розмову.

— Ні, я вже лягати не буду, куми проти ночі
мені не страшні! Хто комісаром?—поспітав я між
іншим, підперізуючи кулеметну стрічку.

Жашко захвилювався:

— Ви його, здається, знаєте? Це той байстрюк,
що служив троє літ...

— Кого—знаю?

— Не кричіть так... Киянчук.

— Чув... А де Гострий?

І знову було те-ж саме—Жашкові очі запобіг-
ливо просили розмовляти тихо,—але йому треба
було заховати свій настрій, і тому роблено виско-
чив якийсь бадьорий смішок:

— Пішов з хлопцями кумів лякати... Я казав, не
треба краще дратувати, так ще матюка загнув.
Як я думаю, правда-ж не треба було займати?—
скінчив, підлизуючись до мене, Жашко і замовк.

Я промовчав; треба було, з наказу Гострого,
іти до Дзюбиних левад раду радити: я перевірив
пострілом свою рушницю і майже наказав перен-
тяканому Жашкові: „ходім!“

— Чи розстріляв-би Матвій мене?—боязко під-
кralась така думка,—але у відповідь я поправив
тільки ремінь рушниці і військовим кроком пішов
берегами до Дзюби.

А над головою, розсotуючи вечірню мережку

хмар, пролетіли дикі гуси, і ніч тихо пройшла слідом за ұами в степ; на озері було чути купальний крик пастухів, в осоці сонно грала риба, і починалась вечірня служба жаб:

— Кум, кум, кум...

II.

— Кум, кум! Не накумкається за день проклята душа: не пора їй спати уже?!—Це зустрів нас так коло Дзюбиної поймочки Гострий, трохи під чаркою, але держався на ногах міцно, і на губах сковзала люта, звіряча радість...

— Чудний ви, Опанасе Андрієвичу,—з якоюсь особливою ласкою (я помітив—більшою, ніж до мене!) сказав Жашко.—хай собі кумкає, хіба вона що мішає?

— Звичайно мішає!—одрубав зо-зла отаман, потім несподівано пом'якшав і заявив нам:—не будемо чути, що кумкатиме нам товариш-комісар... А кумкне сьогодні, не дурно-ж у мене лоб мокрий!..

— Чи розстріляв-би Матвій мене?—вдруге почала надійати ця іллютська думка:—що, мені може хочеться кумкати з жабами—це можна, Гострий...

Він повернув до мене свої маленькі, схожі на недоспілій терен очі, і засміявся:

— Ну, Дізік, і слідили довго, — але тепер пацкові—пастка, в пастку попав і то зуби показує... Не беспокойся—провіримо!

Махнувши од задоволення щаодлі рукою, Гострий зачепив кінчик Жашкового носа,—але старшина роблено чхнув і почав підхікувати:

— Йому сьогодні приносила сестра Істи, каже, повне село комуни... І всі на вас, Опанасе Андрієвичу, в'їдають, прямо нагадує йому, Жашкові, свиню під дубом... Дядьки, хіба він знає, що все це для їх-же добра робиться?

— Знаю. А мене агітувати не нужно, ви агітбаза 1-го гайдамацького куреня... От.

Гострий пильно дивиться на мене і питає:

— Здається, наш товариш-комісар — твій добрий приятель, га?

— Ні, ми тільки з одного села,—схвилювано відповідаю отаманові.

— Гляди, браток! У мене... Знов кумкає!

— Що?..

— Не щокай, бо зуби свистітимуть!.. — Ми пішли мовчки. Назустріч розступився дубовий, перемішаний із грабиною та кленами лісок, і коло джерела, де стояли густі червоні верби—п'ять дезертирських цигарок уже пускали дим: жаби, видно, почали править достойно, бо так голосно й дзвінко скрекотали, що Гострий не втерпів:

— Ось, побачите: піду зараз до поймочки, підлізу, і як кумкну з японки—тільки блисне у воду!

З розісланої шинелі підвівся на локті Распутін—він так був захопився виспіювати свою ін-

гимну лірику, що навіть не помітив, коли ми підійшли,—бо перервав: „Лівчатка мої—сироїжечки”—і гукнув на слова отамана:

— О, уже здурів—пішов жаб глушить! Борьба з жабами, вернись назад! Що ти хліб у комдеза одбиваєш?—догнав він насмішкою Гострого,—але той весело одказав: „барахло, спати!“ і зник за кущами калини.

...А в калині зоря розцвітає та й горить з вечора до світа: вийди, сину, до зорі да послухай землю, що спросоння про кров людську вона каже?..

— Тих лапацончиків — розказував Фед'ка, небож Гострого,—ми зразу змили: Распутін одного як вицілив з броневої, так півчерепа наче злизав хто, а Матвієць—ранена сволоч, а стріляв до останньої кулі, аж поки я приклада не дав: бойовий комуніст.

— А ти думав—комуніст пальцем зроблений? поспітав Фед'ку Распутін і повернув масні, хитрі очі до Жашка:

— Армія не Миколаївська,—але тепла, аж парує?.. Я коли служив у конних разведчиках...

— Именно парує,—пробубонів щось під ніс Жашко і слухав далі наш штабний звіт за минулій день:

— Матвійця отаман розпорядився до Дзюбиного льоху одвести, каже треба сю ніч побалакать трохи про партійні діла...

— Хе, балачка, кров чортова! — засміявся Распутін, і його здорове тіло закачалось на шинелі так радісно, що лопнув на шиї гудзик сорочки.

— Діла... — захлиновався Распутін, — а хтось розказував, захоплюючись, про Кошового:

— У Кошового, кажуть, кавалерія — отуди якби пристать — сьогодні тут, а завтра тільки місце тепле!

— А я люблю на конях їздити, — заявив один похмурий дезертир з сусіднього села — як пришпорив...

Але його перебив Распутін:

— Може ти ще що любиш?

— Ну ти, Распутін, і зараза! — образився похмурий: — так, як та смола, до всякого чіпляється...

— А ти може-б закрив свою ляду, а то смердить?... Ти шутки не понімаєш? Чи чого ти хочеш?! — визвірився Распутін і нервово засунув розстібнутий комір сорочки: пахло бійкою.

— З тобою говорить — краще мовчать, — мирно заявив похмурий і почав слухати клекіт води...

Фед'ка встряяв до розмови:

— Я вас помирю: ви обидва — цвай, одірви й покинь!

Дезертири засміялись; Распутін ще раз попробував оправдати себе перед товаришами, — але гострота в його голосі уже пройшла:

— Да не люблю, коли ото, ні з цього — розкриє халяву — „нате й мій глек на капусту!..“

Фед'ка перепипяв:

- Доволі, доволі... Де це так забарився Опанас?
- В багнетну атаку пішов на жаб...—не втерпів, щоб змовчати, Распутін.

III.

Коло Дзюбиної поймочки хтось вистрілив; рушниця, догадувалися, була недавно одкопана, бо глухо віддала і рвонула—куля лопнула тричі у повітрі й тонко засвистіла...

Фед'ка нервово підвівся і взяв карабін на руку. Ми всі захвилювались, почали підвязувати патронташі і прислухались.

Один тільки Распутін понюхав повітря, сказав насмішкувато—„порох“ і став на коліно у бойову позу.

Під вербами вилискувалась кожана куртка Гострого, і поруч, обминаючи сухе ломіччя, щоб не хрускало, ступав у постолах незнайомий дядько—це був сам Дзюба.

— Ви шуткуєте,—казав він Гострому,—а в мене од полуодя, як довідався, що в льюху стережуть Матвійця—все тіло труситься... Ви-ж у мене, Опанасе Андрієвичу, як рідний брат, тільки ведіть його подалі од моєї оселі, я-ж тоді без мучества старець буду...

— Знаю. А ти коли думав про моє мучество?—поспілав отаман,—всі ви—гади, тобі мучества з

жінкою жаль, а я голову свою oddаю... долетіли останні слова.

Вони підійшли до нас і Дзюба мовчав, а коли Гострий наказав збиратись, скинув перед нами шапку і почав благати:

— Братці, ради бога, не вбивайте його на моїй землі, у мене-ж дитина... Я ж вам всігда, чи по-пойти, тільки пожалійте...

•Распутін почав сміятись:

— Твоєї землі сам чорт за три дні не оббіжить!

Гострий повернувся до Дзюби і діловито, авторитетно заявив:

— Харашо, тільки не слинь сорочки... Ходім, хlopці.

...Коли вивели із льоху Матвія—перед його очима ясно світилась вечірня зоря, а потім і її заступило гілля та крило Дзюбіного вітряка; по шпоришу пробіг з гарчанням старий Скобельов і на стежці став Гострий:

— Може, Матвій, трохи побалакаємо?—сплюнувши крізь зуби, поспітив він, але на запитання одказав Распутін:

— Тут балачка вже видима..

І знову, перебігаючи стежку, де вели Киянчука, Дзюба став просити не розстрілювати його в своїй оселі (Матвій якось гірко-гірко посміхнувся...),—тоді Гострий наказав повернути під гору, до вітряків, і в Спасителя-Христа вилаяв Дзюбу.

Ми йшли один за одним Дзюбінами тородами,—а вперед, з рушницями напоготові—Фед'ка, похмурий парубок і сам Гострій. Я пам'ятаю, як з нашого ряду, обминаючи сонячники, перебіг наперед Жашко і витяг з патронної торбинки чорно-бліскучий бравнінг; він став попереду Распутіна і держав його майже над ухом Киянчука.

Матвій не оглядався; він за всю свою коротку дорогу не сказав ні единого слова, він не просився... і коли ми перелізли через Дзюбину лісузупинились у рові, Жашко, тримаючи, як ми казали, на-бойку револьвера, звернувся до Гострого:

— Як гадаєте, пане-отамане, може варто документи зачитати?—Распутін скривився: „пане-отамане“ він чув серед нас перший раз; „о, цей Жашко—зух“... почав рішати Распутін,—але в цю хвилину ударом важкого кулака Киянчук звалився на землю...

— Ти знаєш, хто тебе питає? Знаєш, чи ні!? Я без документів...

Глухо:

— Знаю...

— Братці, я вас умоляю, одведіть його дальші од моого городу,—почувся на рові Дзюбин голос; Распутін повернув приклад рушниці і на всю силу ударив Дзюбу:

— Гадина...

Гострій:

— Не звімай сгорва... Балакаєш?

Матвій втирає на виду кров і мовчить. Його очі упали на мої босі ноги і рука безсило пригладила великий, білявий чуб... Він довго дивиться на мене і, не помічаючи озвірілих бійкою Федьки та похмурого парубка, каже:

— Стріляйте... Все рівно не вам судилося правити, ви, як собаки, сами себе покусаєте, сами себе-ж будете розстрілювати, чуєте?.. Ви...

— А ти, Корнію,—звертається до мене Киянчук,— знай: вийдеш з Лиском на осьмуху, ляже, а хвіст на чужому... Бандуй за Дзюбу!..

Я скам'янів і поставив рушницю до ноги.

Ого, куди стрельнув!—вигукнув Жашко і поспішно, перериваючи голос булькотанням сlinи в роті, закричав:—бийте!

— Ні, я його хочу ще поспитати!... Хай трохи одійде... Стань на коліна, лапоть! — скаженіючи наскакував Гострій.

... На рові з'явилася Уляна, Дзюбина жінка:

— У нас повний двір комуни...

Жашко підскочив до збитого з ніг Киянчука, прикладав до спини дуло револьвера, і глухий постріл вилетів з рову, коли ми вже бігли хто куди Дзюбиними городами... Я спинився передихнути коло Дзюбіного вітряка: „куди бігти, і що далі робити“.—городами заливались собаки, десь часто, по-військовому, ішла перестрілка.

„Мужество Дзюбі жаль“,—згадав я і, підбравши розтрощене возами сіно з соломою, коло його вітряка, підпалив синім, смердючим сірником і побіг, не знаю чого, до Дзюбиної поймочки: це було місце, де я зусігрічав Уляну...

Більшовицька кавалерійська сотня обстрілювала Чорносливку. Кулі свистіли у довгих гонах степу, пробивали в городах волохате листя сонячників... Я почув, коли трохи затихло, знайомий мені дезертирський свист..

Так, тут уже я не боявся нічого, це була степова дезертирська стежка...

Я нахилився напитись руками води і почув переляканий голос Жашка:

— Я за кіньми вийшов, товаришу... Я з вами...

— А бандити де?—чогось весело поспітав я. Ах, як він зрадів, пізнавши мій голос!

— Корнійчику, я більше не можу, вони, коли повліять нас... ні, ні, ні,— він істерично кинув рушницю до ровчака...—Слухайте, нас оце два, давайте здамося комуні, все звернемо на Гострого...

Слова його нагадували розмову божевільного, він трусиився з переляку так сильно, що цокотіли зуби, наче клював кістку дятел...

Я сказав:

— Візьміть рушницю, з'явимося озброєні... Чесно.

І знов ця божевільна радість плавувати по землі!

- Корнію, ми-ж у міліції можемо служити, або взагалі посаду дацуть, правда-ж?

Він нахилився достати з рівчака рушницю, я зняв з плеча свою і ще раз перевірив пострілом, чи добре б'є... і Жашко, захлинаючись у грязі, простяг одну руку під кущ глоду, скорчився, і—виправився без крику...

Перестрілка затихла. Дзюбин вітряк горів, наче велика страсна свічка в степу, а коли упало додолу перегоріле крило—з Чорносливки почав нити Скобельов...

Я переклав Жашкові патрони до своєї торби (револьвера він по дорозі десь згубив) і мов тінь побрів хлібами, під сонне кумкання жаб, у степ:

-- Що жде нас далі? А-ах!..

МАТИ.

„А працю ту, що виросла із поту
Твого гарячого в жнива,
Що сипалася зерном через гору
У кіш дубовий до млина,—
Забрали в тебе ми не так, як таті,
Але розбоєм в білій день.
Коли кипіло сонце на загаті,
І гукав півень до гостей!“

T. Осьмачка.

Кінь, запряжений у нового, кованого биндюга,
стоїть уже давно коло воріт; на возі лежить за-
сланий брезентом жатий перій, а в передку чорніє
стара керяя.

— Я поклав тобі, сину, керею про всякий случай,—
каже до мене смутним, тремтячим голосом батько.

— Ну, от! не люблю я ваших жалощів!—вигу-
кую сердито коло порога, брязнувши цеберкою.—
Заберіть назад її, чуєте?!

— Ех, сину, сину,—промовляє докірливо батько,—
не кричи хоч ти вже на старого, бо так закри-
чали мене за цей місяць—жити не хочеться!

Мене пориває підійти до батька, взяти його

широку, з рубцями од кісся руку, і поцілувати її, щоб він залишив собі у пам'яті цей поцілунок на ціле життя...

Але я, прикусивши до болю нижню губу, поспішаю до хати: так, батькова правда—надходить велика буря.

Хмари вже заступили під лісом кавалерію, що брела по перса коням житами; чорне сонце, втикане багряно-червоними стрілами на вітер, запалило за селом вітряк, і гарматні ядра, перегукуючись свистом при зустрічі, лягають на нашому, польському боці, мов ті підсвинки у вибоГни дороги, не розриваючись...

— Уже не видно й одного поляка,—каже, зіп'явши коло вікна, мій менший брат; сестра-десятирілітка сидить на долівці та кує слізами підніжок столу—не слухає, а коли стукнули двері, брат злякано плигнув, мов той шкідливий кіт на покуття; тоді чорна тінь упала з вікна на змучене лице матери, на розірвану з гарячки на грудях сорочку; підточка тієї сорочки з товстого, тканого ще на локті полотна, а станок—жовте, салдатське.

— Андрію...—закашлялась вона, вимовивши мое ім'я, але говорити було важко, а сестра струснула на лице слізами, примовляючи:

— Ой, матінко-вутінко, де-ж нам тебе зустрічати-виглядати-и-и?..

— Не застуй світла матері!—вигукнув я з якоюсь

люттю на брата, що сидів на лаві та дивився зляканими очима на хвору.

Мені такий жаль та сум... У нашій хаті, ще як писав брат Петро, все по-старому, все благополучно: блискуча піч стоїть, поколупана до цегли, стіл чорний, аж вилизується під лепом, і паляниця на тому столі з дрібком соли, а вікна низькі й малі—вони дивляться тільки на купу гною під повіткою, а більшою шибкою вгорі крайок ліса закреслюють...

— Таким, сину, як ми,— казав батько,— коли нема заробітків, нема життя. Конем орудую, а все наче з рукпадає, все думаю: сходив Херсонщину, троє літ протрубив у шахтах, у Кривому Розі; а ви дома на півдесятині злидні посіяли—наче мало ще нам іх і так!.. Така була сила в мене—одвірок виломлю рукою,—зносилася: ні сходив, ані спив... Та хіба тільки я такий?!

А мати на долівці, на соломі, де в головах старі баранки лежать сиві, за брата заступається:

— Не займай його, він малий ще...—видавила вона з грудей разом із кашлем ці слова, а потім хотіла ще підвести руку до сестри—не подужала.

Я, ковтнувши солону слізозу, сказав:

— Ви-ж не вмирайте, мамо, чуєте? не вмирайте. Я привезу сьогодні доктора, чуєте?

Мати поворушила головою— одмовлялася, а далі розплющила свої великі очі, як обвалена копитом

ямка на лузі з водою, пильно вдивлялася в мое обличчя; здавалось, давно-давно вона колись його запам'ятала собі, хотіла щось промовити—не можна: губи ловили повітря, а голосу не було.

Я спам'ятахся: треба їхати!

— Простіть мені, мамо,—сказав я, ставши на коліна. Батько, що стояв коло порога, голосно заридав, підхлипуючи по-дитячому так само, як і сестра, на всю хату; брат Петро пригнав з поля корову ще в полуцені, нарвав їй гички, нагодував, усе того хазяйства миршавого доглядаючи, а на крик у хаті став на порозі з латаним мішком у руці; та такий був, мов камінь той німий...

— У другий раз...

Мати мовчала.

— У третій раз... —І я підвівся рішуче на ноги, а вона глухо мовила:

— Бог простить, сину... Не їдь тільки, дитино..

У матери знову починалася гарячка; їй знову лили на гаряче тіло самогонку, а брат Петро, засутивши рукава, розтирав.

У хаті засмерділо горілим зерном: це батько з Петром випорожнили на материні ноги останню пляшку самогону...

Батько поклав кулака, мов горнятко загоріле, на стіл—сказав:

— От'жисты! Польський офіцер своєму собаці ногу перев'язував, а ми, виходить, гріше собак здихаємо?!

— Біжи, Петъка, ще до Одарки по самогонку! —
наказав він братові.

Петро взяв на лаві пляшку, міцно стиснув для чогось у кулак пробку, вискочив у сіни, але не встиг причинити двері, як гукнув:

— Ой, горить десь на селі! Це, мабуть, на Джулаєвому кутку, а дим валує аж у береги!..

— Катай по самогонку! — гостро наказав батько.

Ми вийшли з хати разом; пахло димом, а кутком заливалися гавкаючи пси; село-ж було німе, сторожке й люте; я мовчки одломив з верби молодий дубець — поганяти коня. Петро підбіг до воза, хотів, видно, щось мені сказати — не посмів, а батько йому вслід:

— Одна нога тут, а друга там! — і брат, оглянувшись, побіг по самогонку.

— Може й не слід їхати? — поспітав обережно, прислухаючись до гарматного клекоту, батько, додавши:

— Все рівно мати не дождеться того доктора, а сам десь накладеш головою, або з конем до Польщі замобілізують!..

У мене в серці за ці слова закипів жаль на батька, що не міг слова йому сказати, а лише мовчки одчинив ворота та повісив на них керею чорну, — хай дома залишається, коли вмру по дорозі, — ударив дубцем коня, рвонувши ліворуч віжку, і бинтюг заскакав по сухій дорозі, вистукуючи гальмом так, як за городом вистукував кулемет.

У передку моого воза, в нарочне зробленій скриньці,
лежить револьвер: чи не хотів спитати мене про
його брат Петро?

Я думаю:

— Треба було залишити його дома, бо я не знаю,
чи доведеться мені повернутися додому, чи ні?..

Шумлять перед дощем придорожні верби, шу-
мить городина, а з верби, зриваючись на вітрі,
летить ворон, крякаючи...

...Поляки мобілізують підводи, польська армія,
здягнена в сіrozелені німецькі шинелі, що нага-
дують колір жита, коли воно красується, розхріста-
лась із дисципліни й перелякано котиться перед
босими більшовицькими частинами на захід; наше
село, як місцевість, де є стратегічний міст, сьогодні
вдруге намагалися зайняти більшовики і, поверта-
ючи до Джулаєвого кутка коня, я не знаю, хто-ж,
нарешті, в селі зараз: пани, чи товариші?

— Хто-б не був,—кажу я вголос сам до себе,—
але в підводи не поїду; плювати мені, що б'ється
в гарячі армія, --у мене дома так само б'ється
мати!..

Я міцно стискаю руками віжки та здержу коня,
що за кождим пострілом з гармати кидається
злякано то в один, то в другий бік, і під сміх
польських солдатів, що стоять на розі Джулаєвої
вулиці, потраплюю у бойову смугу...

— От молодець хлоп,—гукає до мене один сол-

дат.—Сам до штабу іде, правда?—сміється він золотим зубом у передніх яснах до свого товариша.

— У його віз добрий, проше пана, до Варшави вирядився,— глузує той, показуючи багнетом на новий стан коліс у моєму возі.

Мені хочеться крикнути до цього чваньковитого „жовнєжа“:

— Не до Варшави, брешеш, а до Зелено-Гаївки!— але в моїй уяві лежить, як і зараз, розхристана мати, що рве з гарячки на собі сорочку, а брат Петро, засукавши рукава, розтирає їй тіло самогонкою, — і не може через це зірватись таке слово.

Я б ю по жижках коня, обминаю обгорілий баркан, де кричать та плачуть, мов божевільні; люди, та пускаю коня впідовж переляканого села на всю прити...

Я знаю одно: серце мое запеклося на руїнах пожежі, що подекуди ще й досі горіла, спопеліло стражданнями села, і коли горло здавили слози, я хотів витягти із своєї скриньки револьвера й стріляти кожного, кого зустріну по дорозі в шинелі, що нагадує колір жита..

— Стій, ти здурів, чи що?—гукає до мене з-під повітки дядько Василь.—Куди це ти вирядився? Я колеса з воза поховав, а ти панів до Волині відвозити рішив?

— По доктора... Мати...—кинув йому під повітку слова, що змішалися з рясним дощем та заховали

в золотосиніх огнях блискавки дядькову постать... Я накрив брезентом мою схованку та взяв конем до воріт, бо назустріч, похитуючись у сідлах, скакала, мокра від дощу, мов той хлющ, трійка польських кавалеристів.

Я захолонув од такої зустрічі.

Так, не для слави польського офіцера хай будуть ці рядки! Але їх родила та велика й справедлива у віках ненависть моого народу,—що коли він, майнувши чорномалиновими краями плаща, витяг нагайку та вдарив, різнувши кривавою смужкою мое лице, я хотів був у ту хвилину лише запам'ятати риси цього звіря.

— *Do stokroć!..*—вигукнув він кінець лайки російською мовою, запитавши знову польською:

— Ти ховаєшся? Польща боронить тебе від більшовиків, а ти не хочеш йі служити, хаме!

Його кінь хрипів під удилами над моею головою, а пан-офіцер, не почувши крику та благання, запитав у своїх солдатів:

— *Co to jest?* Хлоп німий, як скотина!

Один із кавалеристів єхидно засміявся, вклонившись навіть на сіdlі офіцерові, але другий суверено дивився на сцену та стримував свого коня; я витер тоді рукавом кров, що стікала з рані, і спромігся сказати офіцерові польською-ж мовою лише троє слів:

— Дякую за визволення!

О, він зрозумів! Люто сіпнувши вуздечку свого коня, пан-офіцер, коли той збив мою шапку, скав до салдатів веселий дотеп, а далі гостро на-казав:

— До штабу! Ця собака—більшовик... У-у, голота!

— Український інтелігент, проше пана полковника?—засміявся, запитавши, влесливий салдат. Він, видко, ждав лише наказу, бо нагайка в руці, з жовтим, лисичим хвостом коло ручки, аж підскачувала в салдата, але наказу не було: офіцер поспішав, глянувши на його стомленими очима, де можна було побачити доручення, що пахне у військових словом смерть.

І знову польська команда, грязь під копитами коней, і метушлива думка, що бігає в мозку, мов сіре польове мишленя, коли шукає загублену нору:

— Батькова правда,—каже до мене це сіре мишленя;—мати, мабуть, померла, а твоя смерть право-руч, на коні, хай-но за село вийде салдат... не віриш?

— Ні, — відповідаю, скригаючи зубами так, що мишленя раптом десь зникає несподівано, як і з'явилось, а губи шепочуть лише одно:

— Застрелити, за смерть матери та свою, хоч одного з армій, що носить житній колір шинелі, — рішив я, підсунувшись до своєї скриньки та хруснувші пальцями: задубіли після дощу руки.

А кінь мій, мов у тій пісні, зажурився та, спо-

тикаючись, ішов поруч із гнідим кавалерійським туди, де глухо крякали в житах кулемети, де брели зарошені люди, де впало останнє, перед дощем, гарматне ядро, розколовши надвое коло школи старого осокора.

Ми їхали мовчки недовго.

— Пан—інтелігент?—запитав мене несподівано салдат польської армії.

— Так, учитель,—збрехав я, не розуміючи, до чого йде мова.

Він засміявся, додавши суверо:

— Так не можна відповісти польському офіцерові, розумієш?

Я мовчав. Хіба можна було, гадав я, сказати цій потайній собаці про смерть моєї матери? Хіба можна...

— Часи пан має?—запитав він знову, не спускаючи з мене пильних, маленьких хитрих очей.

— Де там у нас часи ті будуть!—відповів я не в тон салдатові, глянувши мимоволі на захід, де ховався під лісом довгий хвіст польського обозу.

— І нічого не має?—спинив він раптом мою коня, а сам скочив із сідла на землю. Я встик з воза й ждав:

— Не може бути, що він хоче розстріляти мене в такий спосіб,—подумав я, приготувавшись до оборони на смерть.

— Йолоп ти, чуєш? — крикнув легіонер, розмахуючи кулаками.

Мені було зрозуміло, що коли людині втрьох розрубати нагайкою лиць, коли вона має десь у схованці револьвера, це трохи скидається на йолопа, але я, мабуть, мав тоді такий вигляд, що сержантові довелося вжити такого влучного порівняння.

— В чому річ? — поспітав я, здивований, у солдата. — Ведіть мене до штабу.

— Не вдавай дурня! Вивертай кишені, сарака! — гукнув осатанілий легіонер.

Мені зробилося смішно. Так, тепер я зрозумів, і моментально вивернув; із кишені впала додолу лише квитанційна нотатка „о приемке продразверстки“, яку я нахилився підняти та сковати знову, але сержантові не сподобався мій рух, він злісно гукнув:

— Не руш!

— Квитанція за продрозверстку, — пояснив я, не підіймаючи папірця.

— Розстебни сорочку, — спокійно сказав до мене сержант, оглядаючись злодійкувато на всі боки та підганяючи словами: — скоріше, скоріше!..

У мене на грудях, на синьому шнурку, висів маленький позолочений хрестик — подарунок матери, коли виряжала мене колись до війська.

— Здійми, — якось тихо прошепотів він і коли я передав цю здобич, він уважно додивлявся до

проби, а потім махнув чогось рукою,—мовляв, казна-що, але пригодиться—витяг із-за пазухи великого гамана й положив туди мого хрестика...

О, в тому гаманці були не тільки хрестики, що мали вартість таку, як мій!

Я взяв на мокрій землі шнурок та нотатку.

— Рушай!—сказав незадоволено сержант, додавши:

— За образу чести польської армії я повинен був тебе розстріляти, як пса, але зараз маєш підвозити до більшовицьких позицій набої, зрозумів? Ти не більшовик?

— Дякую панові офіцерові. Hih!—вигукнув я рідно, лише для гонору героя хрестиків назвавши його офіцером; але які прекрасні наслідки мало для мене це слово!

Сержант похвалив мене, що я такий, мовляв, розумний хлоп, що навіть польською мовою володію!

— Рідко трапляються такі хлопи,—зробив він серйозне зауваження.

— Навіть українські інтелігенти...

Але я не слухав; мене охопила така радість, що зможу, нарешті, проскочити бойову смугу, зможу попасті до бойового сектора більшовиків, де перед моїми очима стояла поза арміями лише Зелено-Гайська лікарня.. Я буду ридати перед лікарем так, як ридав мій батько, коли я рож

з матір'ю- лікар повинен поїхати—це моя постанова...

І я гнав коня до польського штабу з такою силою, що мій пан сержант лише посміхався:

— О, ти гарячий!--приказував він, гоноровито осмикуючись, коли ми під'їздили до штабу.

Дощ перестав; вітер гнав на захід патлаті хмари, а над лісом вималював широку синю смугу, як Дніпро коло Зелено-Гаївки, та вмочив туди старі дуби ще прадідівського бору—таке було суворе й грізне небо.

На нашому, польському боці хмари вгорі пливуть до тієї смуги чорними кораблями—ще хвилина, й синя смуга, що нагадує Дніпро, не вмістить цієї небесної флоти; а за селом, де штаб, з гарячкою та безпорадністю одступає до бору польська армія.

Валка селянських підвід грузить під лайку сержантів набої: коні місять ногами грязь, а ящики ламають своєю вагою тонку шалівку возів, і коли вже підводу загружено, на воза вискачує, кидаючи туди товсту, салдатську торбу, сержант: він злякано оглядається назад, де за горою йде густа, без перерви, перестрілка, хвилину щось думає, а далі люто б'є коня та вигукує знову лайку на дядька, що коняка, смикаючи воза, заляпала його гряззю.

Селяни, зрідка молоді, схиливши до землі голови, біжать по грязі, не сідаючи на воза, поруч із кіньми—така важка дорога.

— Сідай, бо далеко бігти!—глузую на возі сержант, задоволений, що він, нарешті, таки осідав собі цього дядька в далеку дорогу...

До нас підбігає схвильований старшина польської армії:

— Я маю їхати, коня забито...

Але мій сержант на цей раз не забув, видно, наказу свого начальника:

— Проше, пана-капітана, але хлоп з наказу графа має пізвозити кулеметні стрічки до більшовицьких позицій!..

Офіцер побіг до двохколок червоного хреста: вони спішно пізвозять, перекладаючи на селянські вози, поранених; кіннота гусарів у галоп виїхала пашнею на праве крило; вже сутеніє, я боюся, що польська армія зрушить під натиском раніше, аніж я зможу виїхати на гору, де є надія проскочити до Зелено-Гайвки!

— Грузи!—підбадьорює мене наказом сержант, показуючи рукою на ящики з кулеметними стрічками; під вербами стоїть недобита сотня солдатів: „зрадники, що покинули праве крило“—пояснюю лаючись сержант; а „зрадники“ стоять під вербами, слідкуючи очима, як поспішно тікають сер-

жанти з офіцерами, і рішуче одмовляються йти вдруге на фронт.

— Повстання? Більшовики?—долітають до мене окремі слова запіненого офіцера, але в цю-ж хвилину салдатів оточують штабні сержанти, а під верби, де ми стоймо (я вже навантажив кулеметні стрічки з французькими написами), здержуваючи коня, летів мій хрещений батько сьогодні—граф Яромірський.

Пан-граф, пане-графе!—загукали з усіх боків, підбігаючи до зміленого коня графа.

Co to jest?!—якось верескліво врізався мені голос графа; тоді виступив серед німого мовчання салдатів, що стояли оточені озброєними сержантами, один—так, я не забуду цієї хвилини.—так само, як і його слова:

— Я вмру—сказав він,—мені тепер однаково, чи розстрілять більшовики, чи' свої, але з фронту, хай знає це пан-полковник, втікли, не знаю, сержанти...

— Зрадник! Розстріляти його!—загукали сержанти, але зустріли в очах салдатів таку люту ненависть, що ніхто більше не промовив і слова.

Салдат:

— На фронті немає людей, нас залишили, прошу пана, без жадного звязку, більшовики наступають колонами, вистрілюючи нас, як дике м'ясо... Ми мали сотню, а лишилося...

Більшовик! — різнув пан полковник на всю руку нагайкою, як і мене, салдата, але спам'ятившись, вигукнув команду, а потім сказав:

— За річ Посполиту, собако, а не сержанті. Сержантами керує штаб, а не голота! Хто одмовляється йти на фронт?

Салдати були німі; тоді ще раз повернувся коменду коло сотні граф і, щільно зціпивши зуби, глянув на готових стріляти сержантів, наказав офіцерові:

— На фронт!

Залунала команда, салдати, вирівнявши похилені голови, пішли вдруге на фронт; до мене на воза, з наказу героя хрестиків, сів побитий салдат з кулеметом, і ми рушили під більшовицькі позиції.

Я повинен був бути задоволений,—по мені-ж сьогодні ходила почесна нагайка, що так уміло посылала на фронт салдатів...

Але в мене боліла не рана,—я знов: так повинно бути, бо-ж ми біжимо ще, коли пани їдуть, поруч із кіньми!..

Вже зовсім смеркало. На польській позиції, десь на лівому крилі, горить прожектор, а в моєму серці горить біль,— він вилітає, бачиться мені, червоними ракетами та сіється іскрами за Зелено-Гайкою, а виття собак на Джулєвому кутку виводить перед очі тільки матір...

— Важка дорога,—кажу я до свого коня, зляжу з воза, як робили старші люди з нашого села, та біжу темної ночі поруч із конем.

— Я не хочу по-дурному вмирати... Не хочу, розумієш? — шепоче, звертаючись до когось невідомого, салдат; він, так само, як і я, злазить під гору з воза, та йде вперед, спотикаючись иноді на копці при дорозі.

Біле око прожектора викинуло на Зелено-Гайвську дорогу пасмо світла, а на горі, де лікарня, тліли в вікнах далекі вогні—о, я знаю цю дорогу!..

Але я знаю ще одну велику таємницю, невідому салдатові: ранком, коли кричали горласті піvnі, а сонне село продерло до сонця заспані очі вікон—тоді більшовицькі полки, що несли в руках розірвані знамена своєї армії, що наступали босі й голі на польські позиції—було підсилено бойовою кавалерією Котовського.

Вона цілий день, під гарматним огнем, перевивлялася паромами.

— В обіди,—каже до мене салдат,— матроси, голі по пояс, оперезані навхрест кулеметними стрічками, наступали з такою одвагою, що польська армія встояла лише познанськими полками... Ви нічого не чуєте?— запитує він, удивляючись у тьму ночі, в далекі вогні лікарні...

— Ні... То, мабуть, дме після доців сухий вітер,—відповідаю салдатові.

Він мовчить. А на фронт, обминаючи нашу сотню, спішно, тихо вигукуючи коротку команду, що шипить у вимові поляків, як шелест пашні, летить кіннота.

На нашему правому крилі такий спокій, що коли лопне постріл-другий—не віриться, що тут захрясла в пашні ціла армія...

— В моєму селі тепер теж спокій,—гадаю я, а глухе, далеке виття собак, що летить до мене чомусь із погорілого Джулاءвого кутка, гостро до болю, коли хочеться плакати, замкнуло мої мислі на порозі нашої низької, мов та печериця під горою, хати.

Я знаю: батько вийшов на ганок—у хаті так душно, аж млюсно, а діти сплять де хто впав, одна тільки сестра—ввижається—сидить при гасничку над матір'ю...

Мою думку шарпає знову бліде лице прожектора, що намагається прорізати чорну основу, яку так таємниче заткала сьогодні ніч.

— Повертайте ліворуч, — каже схвильований салдат.

Я починаю його ненавидіти: чого він труситься? Смерть? хіба глупої ночі не однаково маю вмерти, коли доведеться, я?

Мої мислі горять, а туپий біль закипів уже люттю:

— Його-ж ім'я - починаю іронізувати я,—історики польські можуть зарахувати під загальною назвою безіменних тисячних герой!.. Хай радіє сьогоднішня ніч, коли десь по костьолах його землі буде проспівано вічну пам'ять, коли...

„Андрію!..“

Я оглядаюся назад: так, це-ж був голос моєї матері, але в мене перед очима бігають перелякані та суворі очі військових, а десь далеко за лугами, по той бік Дніпра, ясно горять ліси; з фронту летять замилені коні, офіцерам передають коротку, тривожну, ~~—~~ в журавлине „кру“ перед бурею, звістку:

— Має наступати Котовський...

— Котовський... — повторює чомусь мій салдат це ім'я.

Ми зупиняємося; сотню розбивають на відділи, з п'яти—десяти душ, та ведуть у долину, де сторожко долітає глухий наказ, а моя стійка з набоями—це місце польового штабу: шумлять телефони, хтось нервово повідомляє, що на праве крило густо наступає піхота, в резерві—кавалерія...

Піхоті дають наказа приготуватись до зустрічі.

— Така погана позиція,—з тихим незадоволенням кидає на землю хтось із авторитетних ці слова, що летять, здається мені, разом із дикими качками на той бік, до Зелено-Гайви, де чути бадьорий крик привки пісень та глухе рокотання вітру...

— Своловоч наступатиме сю ніч в-останнє.

Це говорить той самий голос, запитуючи:

— Гайдамаки прибули?

— Так...

На фронт виїхав граф... На фронт виїхав граф,—шипить хтось нервово у телефонну трубку...

Я безнадійно набиваю повний рептух перію, підвязую до оглоблі, хай не ірже, хай не хріпить тривожно мій кінь!

Огні Зелено-Гаївської лікарні погасли; я не прислухаюсь, як раніше, до рясної перестрілки фронту: це має бути смерть во ім'я життя, але життя моєї матери, мислю, доторіло, а майбутнє братів із сестрами спотикається темної ночі в безвісті...

Заплющую очі, а хтось засвічує старечою рукою лямпадку перед чорними іконами в нашій хаті так, як колись засвічувала мати в зелену неділю, коли пахло чепчиком та любистком...

У мене тихо котяться по виду слізози.

— На фронт виїхав граф—шумить,—не знаю,—чи то вітер, чи телефон...

Іржуть коні, а коротка літня ніч уже скидає чорну керею над борами—сьогодні буде золотий день!

Я дивлюся з тупою цікавістю на заспані, синьобілі обличчя солдатів, що нагадують мерців, на радість іхню, коли вони вітають один одного, жар-

гуючи, що більшовики побоялись наступати, мені хочеться сказати тоді якусь стару сентенцію: „О, націє польська, скільки гонору й чванства маєш!”

Але мое серце щемить, коли слідкую, як назустріч сонцю летить ключ сонних, сполоханих за Дніпром качок, а слідом за ними, не вспів іще ніхто запропонувати вистрелити, з диким свистом летить гарматний постріл та б'є на приціл позад нас.

Пашня, степ, фронт—стрепенулися; телефон десь під моїм возом зашипів, мов гад: „кавалерія, Котовський, кавалерія”...

Я зануздав переляканого коня та встиг запам'ятати знайоме обличчя салдата, якого підвозив увечері: він стояв на колінах, коло кулемета, а очі потопали на сході, де виплив уже на половину криваво-огненний диск сонця.

— Смерть!—крикнув салдат йому назустріч, а сам упав головою під қопець і, не слухаючи команди, стріляв у розірвані кіньми тумани.

Хрипів степ, ішла атака, а на землю, скосений кулями, упав крик першої лави більшовицьких полків:

— Дайош Варшаву!..

— Варшаву-у!..—засвистіли кулі, але я повернув коня, де на возі ще лежали два ящики з набоями, і полетів слідом за штабними кавалеривони, загледівші чорно-малиновий плащ,

раптом зупинилися: на позиції, оточений сержантами, скакав на вороному коні граф...

— Пане-полковнику, навіть трупами не стримаємо наступ,—каже, схиливши голову на буйну гриву коня, знайомий мені голос.

— Цо?

І граф поскакав на позиції, а мене з конем знову погнали сержанти до бойової лінії....

... „Козаки! Ви повинні не осоромити перед польською армією матери України“...—Це були останні слова, що долетіли до мене з долини, де з червоними верхами на шапках шикувалися до бою гайдамацькі курені, слова, що нагадали якусь стару драму моого народу, і я знов добрі, що не осоромлять гайдамаки польської армії, а може навпаки...

— Смерть!!!—захрипів степ єдине слово салдата, коли гарматне ядро прорубало ворота фронту; тоді кіннота обох армій зустрілася, і тоді-ж кавалерист-більшовик, що вилетів із туману і став у стременах на польському окопі, прицілився з револьвера й випустив сім куль слідом за вороним конем графа, що летів у закривлених удилах...

— Ні, я таки проскочу сьогодні до Зелено-Гаївки!—стукає мое серце якоюсь звірячою радістю, але я вже не певний, чи це моя мисль, чи ні,—я тільки дістав з воза револьвера і спокійно кладу його до кишени.

— Ящики з набоями додолу! Хай попробує тепер сержант...

Я на хвилину закам'янів: кавалерист надвое розколов голову якогось сержанта, його кінь крутнувся на окопі, мов дзига—він спіткнувся на німий кулемет, де сидів салдат, що вигукнув божевільно перед боєм слово „смерть!“ та:

— Я бідний! Не рубай...—підняв він праву руку над головою.

— Не пан?!—Кавалерист дзвінко вилася, але закривавлена смужка стали в його руці ударила з розмаху кулеметну цівку, а польський салдат удруге вигукнув з жахом:

— Я—бідний!

— Трудно, братан, руку сдержать,—якось не по-військовому сказав кавалерист, хитнувшись на сідлі, і впав навзнак на землю.

З долини, займаючи праве крило польської армії, пішли в атаку гайдамацькі курені; польська піхота збігала в долину, мов каламутна вода...

Так, більшовицькі полки робили останній наступ, і тачанки з кулеметами вже забігали, скригаючи немазаними колесами, в саме серце польської армії—зону польового штабу.

— Ні, не привезу я лікаря до матери... Смерть,—кажу я вголос ці слова, а Зелено-Гаївська лікарня горить у цей час так тихо та ясно.

То польська армія, залишаючи села, палить,
щоб ворог не скористався, природною позицією!

Залізний дах лікарні огненно піднявся над
осокорами, а далі все заглушив гук гармат та
крики поранених.

Я, забутий у бойовій гарячці штабними сержантами, стою коло коня, та жду хвилинни, коли, нарешті, польська армія лавами зрушить із фронту.

Це мусить бути—я знаю—так само, як і те, що
краще вмерти, аніж повернатися тепер без коня
додому!

Я жду. В мене цокотять зуби в такт якомусь
божевільному ритмові бою, а рука тремтить у ки-
шенні, де я заціпив, заломивши нігті, револьвера,
бо мені хочеться стріляти...

— Котовський розбив гайдамаків!..

Не знаю хто, кому, сповістив цю страшну для
польського штабу звістку, але армія оголила
фронт, залишаючи більшовикам кулемети, набої,
навіть гармати.

З коня зняли тяжко пораненого графа, про-
слали шинелю на моєму возі— Його рушницю по-
клали в головах та, доручивши проводити двом
кавалеристам, погнали в долину, куди бігла тепер
перелякана армія не хвилями, а мов та отара
овець: вона втратила дисципліну, не слухала ко-
манди, не оглядалася назад...

— Варшаву-у-у! — лунали позаду крики більшовицької кавалерії, що летіла побідно, рубаючи по дорозі тих, хто мав житній колір шинелі...

Мене не зарубають. підводчик. А все таки (я накинув під возом гальмо на гвіздок)—уся сила моєї енергії тепер: вискочити на дорогу до Джулайєвого кутка.

— Стій!

Польські салдати багнетами спинили моого коня, а на протести кавалеристів, що я везу графа, почали лаятися: вони поклали на воза свого пораненого товариша.

Я глянув на його обличчя: це був той самий салдат, що так боявся смерти; той самий, що крикнув: „Я—бідний!”

Один чорт! салдат, граф—це було мені однаково: я-ж був для армії лише підводчик—частка затоптаного кіньми села...

— Скоріше, хлопе! — шипить не своїм голосом кавалерист та б'є нагайкою вподовж спини моого коня; за нами лунко кричить, мов недорізаний, степ, а голос його—це голос цього кавалериста: він хоче копнути матюками суху дорогу, хоче лайкою в бога висловити трагедію своєї армії!

Тоді я забиваю на хвилину про матір, тоді мій гнів та лютъ шарпає смужка вирваного кінського волосу на спині, а сам я, мов божевільний з радості начальник армії, що перемогла, дивлюся

у вічі смерті; о, я тепер знаю, що втіче до польського обозу лише той, хто не оглянеться аж до самого лісу назад—хто кінний..

З мого села десь під горою, у вишнях, скречоче кулемет.

— Це дякують полякам джулаївці,—проскакує в мене думка, але кінь спотикається на копець, віз підскакує, а очі графа з ненавистю та болем дивляться на мене: він хоче дати наказ кавалеристам, він намагається висмикнути з-під себе поранену руку, дає зрозуміти, що треба спинити коня, тоді я гукаю на все горло „гиття!“—мені треба ще заглушити белькотання закривавленого графа...

Уже недалеко перехресні шляхи—накочена дорога до Київа, а глуха, з двома стежками у зеленому шпориші—до мого села; я вирішив, що це буде межа, де не повинно спровадитися батьківське слово.

Хай хоч сьогодні я не буду конем, що хтось має вивозити на мені гній до свого сухого поля... Хай не сміється дядько Василь, що я поїхав підвозити до Волині панів!..

Я спиняю коня... На горі ще йде бій, але польська армія біжить до бору не тією дорогою, куди погнали мене кавалеристи—до польського штабу за селом—вона тікає пашнею, навпростець прямує до накоченої дороги, де підскакує в голубому диму гарматних пострілів.

На місці польського штабу лежать, невідомо—мертві, чи поранені, салдати, розламана кухня та солома з сіном, що розтрусили возами селяни.

Я зовсім спинив коня; граф застогнав, плюнувши лайку в обличчя пораненого салдата, що лежав без пам'яти цілу дорогу; один із кавалеристів вихопився конем за вербу: вони були здивовані, що штаб та червоний хрест зникли невідомо куди.

— Що сталося?—кричить, спиняючи коня за два кроки од воза, переляканий кавалерист.

— Нічого!—відповідаю, та стріляю з револьвера поспіль три рази, а він звисає в стременах коня та біжить з ним мертвий, попустивши до колін уздечку, в степ; я хватаю з-під голови графа рушницю — він дивиться на цю сцену широкими, червоними з люти очима—та мені не до графа тепер: з-поза дуплинастих верб, що згорбилися од старости, вартуючи село, скакає на постріли кавалерист—у мене трусяться руки, я не знаю, чи є хоч одна куля в рушниці графа, але затвор подає в цівку—стріляю тоді просто в малинову стрічку, що вплетено в гриву цього викоханого коня, бо кавалерист приліг, тримаючи в руці револьвера, до кінської шиї.

Я на цей раз не влучив; тільки кавалерист, піймавши на вітрі переможний крик кавалерії, повернув коня до бору: лопнули за мною два постріли з револьвера, і вівса заткали вершника у зелену далечінь степу.

Я кричу, нахваляюся, слідом за ним; п'яний тепер якоюсь великою радістю перемоги, я ще хочу вистрілити з рушниці, клацаю, а затвор не подає куль: це була остання.

Шарпаю віжками коня, в правій руці револьвер, а на возі граф та просто солдат-поляк, я жену селом коня так, що навіть свої-ж не пізнають мене в обличчя, а лише по коневі здогадуються.

— Куди це ти, Максимовичу, добро таке возив?

Це так жартує, спершись на воротях, де прибито розмальованого дерев'яного хреста, один дядько.

— Пани є ще в селі, чи немає? — запитую його, не відповідаючи.

— Я-б і тебе не бачив, коли-б це ти не їхав...

Ні, хіба я можу вдергатись — у мене так на-
киліло за сю ніч — щоб не послати цього дядька
десь аж під небесну канцелярію?..

— Немає?!

— А я що тобі: польський генерал?

Я махнув рукою — безнадійно допитуватися — а лайка, коли там виплило слово „мати“, зникла, і я поїхав вільною ходою додому..

— Хоч-би тобі душа з нашого кутка, — гадав я, ворота скрізь позачинено, а все село під гору ви-
бігає та за боєм слідкує...

Виглядають із-за воріт, запитуючи, лише ті, в кого погнали в підводи чи батька, чи сина; дітвора вискачує аж за ворота, на вулицю, хоче зазирнути

в обличчя поранених, а хтось із старших серед дітей аж у долоні ляскає:

— Ой, рушниця-ж! От одріза можна зробить, ге?

Я сковав до кишені револьвера. Такий мені сум—я боюся думати про матір, мені скоро скажуть.

— Скоріше їдь!—гукає із свого двору дядько Василь; я аж зрадів—це далекий наш родич: коли що трапилося дома, тут буде відомо.

Але я не розумію його хвилювання. Він одчинив ворота, коня за повід, а сам на дорогу вдивляється.

— Ну, як таки так іхатъ?—починає картати він мене,—ще й слід панський не захолонув—усе село перевернули — давай підводи пану! А ти десь вирвався, ти... О, до це пани живі?—запитав він, аж зблід, коли зкотив до клуні воза та почав здіймати колеса...

Я почав плакати; із сіней дядькової хати вибіг із набряклими від сліз очима брат Петро: я не питав його.

— Мати вночі вмерли, а за тобою все плакали—плаکали—не говорять, а тільки плачуть; ми ім кажемо: „Він приїде з доктором“, а вони ковтнули води з ложечки—захлинулися...

— Чого ти лаєшся? Лежи камінем з доброї чести!—каже переляканим голосом дядько Василь до графа; я на крик підхожу до воза—у мене тепер ні жалю, ані серця—лише тупий біль: у клуні

напівтемно, а зайчики сонця, що проскакують через шалівку на тік, сліплять графові очі...

Граф:

— Польща озолотить тебе за мене, чуеш? Я—граф Яромірський, начальник другої познанської дивізії, розумієш? Хто ти?

Дядько Василь:

— Чи не гадова душа! Цабе яке вискіпалося: мулько, мабуть, лежать на возі?

Я засміявся... Мені вподобалася така відповідь, але я згадав за коня:

— Веди його в левади, хай трохи промнеться, сказав Петрові, передавши вуздечку.

В клуні тепер нас тільки троє, я з дядьком та графом; солдат, коли його перевернув обличчям до сонця дядько Василь, уже, видно, давно задубів; губи щільно замкнені, а пристаркуватий, з великим шрамом на бороді вид, такий був збитий за життя, що я мимоволі згадав його слова: „Я бідний”...

— За мою смерть польська армія розіб'є більшовиків—не тільки ти (це граф до мене), а все село спалимо до цурки... Дай мені води,—командує по-військовому граф дядькові Василеві.

— Ой зараза-ж!—це дядько Василь.

Пан полковник не помиляється?—запитую графа. Мені тепер просто хочеться побалакати—доля його лежала в моїй кишені, але дядько Василь

нервується: „Скоріше, чого там ще панькаєшся“, кажуть за нього тремтячі руки, коли він почув із уст пораненого кару вогню...

— Селом побігли більшовики! — пошепки, причинивши хвіртку, передає дядина чи дочка Василева.

— Не вештайсь по двору, в хаті сиди! — кричить до неї дядько.

... Я згадую вигорлій Джулайв куток, я уявляю до найменших дрібниць, як захлинулися водою перед смертю мати, тоді вдруге виймаю з кишени револьвера: граф скавулить, мов пес на пожежі.

— Більше не доведеться палити, пане-полковнику!

Я повертаю барабан револьвера, а дядько Василь махає рукою:

— Не стріляй, він уже й так готовий... Сам дійшов. Фу, смердота яка!

В клуні темно. А селом (уже стихли постріли) стугонить під копитами земля, скригають немазані тачанки, а сірі, в зелених штанях, до обмоток, червоноармійці, заскакують у двір пити воду...

— Я приберу до вечора, — каже до мене дядько Василь, замикаючи клуню; а сам по-хазяйському виносить на двір відро води, ставляє її посеред двору, як на весіллі:

— Стомилися, товариш? — хитро протираючи вуса, запитує він якогось червоноармійця:

— Вода в нас хороша, криницна... хліба трудніше достать, а вода, слава богу, є; не вірите в бога?

Падають дядькові слова за мною. я поспішаю левадами додому.

Тихо заходять сьогодні до нашого двору люди; майстри тешуть під повіткою дубового хреста, а батько стоїть без картузу серед двору—руки спущив додолу: в його чубі заплуталося сіно, вітер хоче висмикнути, а сінина метляється, аж до густої брови дістає, але батько не хоче помогти вітрові—не підіймаються руки.

— Врубайте, тату, полотна, матері на труну,—баба кажуть...

Це моя сестра—наш пастух тепер і хазяйка: вона цієї ночі посмутніла й постаріла.

— Не лінувалась за свій короткий вік—можна і врубати,—каже батько, втерши рукавом сльози, до людей.

Ми коло порога зустрічаємося, а він:

— Щастя твоє—до мене, глянувши на цинню, пухлу смугу, що залишилася на моєму обличчі, як спомин про графа,—щастя, що тільки вирвано шматок м'яса, а сам хоч цілий зостався; залив березовкою.

Батько хотів ще щось промовити, та в хаті, коли почули, що я прийшов, заголосили жінки—

материні сестри, а найменший мій брат сидів на тому-ж самому місці, коло вікна, як і вчора, коли я виїздив по доктора...

Він уже виплакав свої слізози—схлипував; одна тільки сестра примовляла за тітками, голосячи:

— Ой, матінко-вутінко, де-ж нам тебе зустрічати-виглядати?

... Я цілую в останній раз мертві руки матері, а коли стихає в хаті голосіння, до мене—не знаю—настирливо (я жахаюся цієї думки) підкрадається одне запитання: чому моя мати так-зціпила щільно губи, як і мертвий салдат?

— Смерть... не хвилюється, сину,—вговоряє мене якийсь старечий голос.

З моїх очей капають нестримано слізози на лиці матері, а сам я глухо ридаю...

— Смерть!—чую я знову нелюдський крик салдата перед боєм.

— От забули ви, діти, хоч раз десь ізнятися з матір'ю, щоб пам'ять була,—той самий голос старої.

Я вихожу з хати: принесли полотно на труну матері...

Перелажу до городчика; мені не хочеться зустрічати людей, а в городчику—холодна м'ята та любисток, ще й гвоздики повні—квітки, що їх так любила моя мати; я рву, але божевільне запитання вдруге підкрадається до мене: чому моя мати так зціпила губи, як і мертвий салдат?

-- Киш-ш!—кидаю грудку землі на курку, що кублиться під кущем агрусу; вона піdlітає, а з нею летить моє божевільне запитання.

І знову хрипить степ, кіннота йде в атаку, а солдат, що став тешер півнем, стоїть на купі гною коло повітки та кричить несамовито:

— Смерть!

Я йду...

— Ну розписуйте хреста,— каже мені спокійним голосом майстер, наш сусід.

— Зараз.

.. До мене прийшов спокій. Батько стоїть без картуза серед двору: гранчаста, загоріла шия, а сінину з чуба вітер висмикнув.

Я беру крейду до рук, і не знаю, що ж саме написати на хресті про смерть моєї матері?

Майстер підказує мені:

— А ви, Максимовичу, просто, без латини.
„Оксана Андріївна Романюк“...

-- Ні, не можна: мати.

Але в мене справді не знайшлося слова, яким можна було-б на хресті матери змалювати її страждання.

ЗМІСТ:

	стор.
Гр. Косинка — Вступне слово Вол. Русальського	3
В житах	5
Постріл	14
Мати	30

